

0119
2000

КОДОВИ

земљорадња

број 5

СЛОВЕНСКИХ КУЛТУРА

КОДОВИ СЛОВЕНСКИХ КУЛТУРА

Александар Лома, Београд

Дивчибаре — топонимаслички траг јаганског аграрног обреда

сени оца Богољуба

Истраживање које следи започето је и већим делом се кретало у оквирима науке о језику, прецизније — топонимастике; тек својим исходом оно се домаћа фолклорна проблематика и теме овог броја „Кодова словенских култура“. Читалац који буде имао довољно стрпљења да проследи кривудава пут пипавог трагања за пореклом једног топографског назива, суочиће се на крају чланка са једним од оних случајева када сустицај ономастичког и фолклористичког налаза допушта да се реконструише један фрагмент древне словенске обредности и митологије. Полазна тачка биће нам Дивчибаре, планинско поље на Маљену, данас познат центар летњег и зимског туризма, где сам још пре четири деценије, као дете, шетајући са својим оцем — великим заљубљеником и најбољим познаваоцем Дивчибара — тим тада још девичанским пределом, слушао причу о постанку његовог имена. Петнаестак година доцније, поставши сарадник Ономастичког одбора Српске академија наука и бележећи за Одбор ономастику тога краја, имао сам прилику да исту причу чујем из уста околних сељана. Почевши полако и сам да се бавим одгонетањем топонимастичких проблема и тражењем зрнца истине у древним легендама — склоност коју ми је отац усадио — нисам престајао да размишљам о овом топониму. Крајем осамдесетих година збир стечених увида сложио се у моју сопствену, научно засновану причу, чији је сажетак могао ући у једно поглавље очеве монографије о Дивчибарама,¹ а коју сам, као у великој мери илустративну за сложеност топонимастичких истраживања, под насловом „Дивчибаре: оглед из језичке и фолклорне археологије“ усмено изложио марта 1993. у предавању одржаном на зимском семинару лингвистичке школе у Петници. Овде се она први пут износи исцрпно и у свој својој сложености, а нека сазнања до којих сам недавно дошао потврђују њене закључке управо у светлу упоредне словенске фолклористике.

Име *Дивчибаре* народ тумачи као 'девојачке баре', у склопу легенде по којој се ту, у речници Црној Каменици набујалој од изненадног летњег плјуска, утопила девојка — пастирица.² Савремену науку о језику по правилу не могу задовољити такве „народне етимологије“. Она има своје методе којима трага за пореклом нејасних географских имена.

¹ Богољуб Лома, *Дивчибаре*, Ваљево 1989, стр. 17 д.

² В. Б. Лома, *op. cit.* 1989, 5. Током својих теренских истраживања у лето 1976. лично сам се уверио да је легенда и данас жива у ваљевским селима под Маљеном. Једна варијанта коју сам тада забележио од Крстивоја Суботића у Осеченици говори о „живобарама“ у које је чобаница потонула.

Најпре ваља утврдити историјат имена, тојест сабрати његове историјске помене. Дивчибаре се најраније помињу као село у турском попису 1476. А. Аличић не даје тачну транскрипцију турског записа, већ топоним чита у његовом данашњем облику.³ Из наредних око 250 година не располажемо ниједним поменом, да би се име поново јавило 1718, када је Аустрија отела од Турака северни део Србије. На Епшелвицовој карти убележено је у облику *Tifce Bara* као место на планини *Zerna Gora*,⁴ а пуковник Најперг га у свом извештају пише *Diphzevara*, *Divzevara*.⁵ Након више од једног века, у актима Ваљевског суда који се односе на спор међу ваљевским и ужичким сељацима око дивчибарских ливада, име је записано више пута са данашњом променом множине женског рода: *Дивчибаре*, (*од*) *Дивчибара*, (*на*) *Дивчибарама*.⁶

Следеће што треба проверити јесте среће ли се исто име још негде, или је усамљено, и ако га има другде, на шта се односи; другим речима, треба утврдити подручје и објекте његове распрострањености (дистрибуције). Према мом увиду, име *Дивчибаре* (или у једнини *Дивчибара*) јавља се на још четири места у северозападном делу Србије, и свуда се везује за земљиште под ливадама и њивама:

Дивчибаре, мочварна равница у Седларима код Ваљева, близу става Обнице и Јабланице;⁷

Дивчибаре, њиве у селу Брасини у Јадру;⁸

Дивчибаре, њиве у селу Пилици у ужичком Подрињу.⁹

Дивчибара, земљиште са њивама и ливадама у селу Цветовцу у шумадијској Колубари;¹⁰

Изван релативно уског подручја на којем је концентрисано ових пет подударних имена, нешто слично нашао сам далеко на истоку, у имену села под Ртњем *Цивчибара*,¹¹ чији се први део може повезати са *Дивчи(-бара)* само под

³ *Турски кайасџарски йойиси неких йодручја Зайадне Србије XV-XVI в.*, приредио А. С. Аличић, Чачак, I/1984, стр. 57 д.

⁴ Карта О. F. von Öschelwiz-a, објављена као прилог књизи J. Langer-a: *Serbien unter der kaiserlichen Regierung*, Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs, n. F., Bd. III, Wien 1889.

⁵ Neipperg-ов извештај објавио је и коментарисао Д. Пантелић у *Сјоменику САН* 98/1948, стр. 32.

⁶ Б. Перуничић: *Град Ваљево и његово ујравно йодручје 1815-1915*, Ваљево 1973, стр. 305, 477 дд. (акта из 1835-1841).

⁷ *СЕЗбб* VIII, Насеља 4/1907, 931. „Земља на Штитару звана *Дивчибара*“ помиње се у акту ваљевске општине из 1887. (Перуничић: *op. cit.* 1028. Занимљиво је да се у турским пописима из 1536. и 1560. помиње у Ваљевској нахији данас ишчезло село *Шџиштар(и)* (по усменом саопштењу др Душанке Бојанић).

⁸ *СЕЗбб* XLVI, Насеља 26/1930, 504.

⁹ *Id.* 391.

¹⁰ *СЕЗбб* LIX, Насеља 41/1949, 218.

¹¹ М. Ђ. Милићевић: *Кнежевина Србија*, Београд 1876, стр. 803.

претпоставком необичног гласовног развоја, а исти почетни елеменат среће се у топониму *Дивчигоре* у Црној Гори.¹²

Шта можемо закључити из овакве дистрибуције имена *Дивчибаре*? Најпре, да оно у свом другом делу, како то народ и осећа, садржи реч *бара* у значењу мочварне, „подбарне“ ливаде. Не само да се у свих пет случајева име односи на објекте таквих својстава, него се у његовој близини налазе други називи који садрже реч *бара*: тако на Маљену имамо *Осечанске баре*, *Калуђерске баре*,¹³ у Цветовцу *Мишију бару*, *Ђурину бару*, *Црну бару*,¹⁴ у Пилици *Баре*, *Барице*,¹⁵ у Брасини такође *Баре*¹⁶ — све као називе ливада и њива. Други закључак је да се постанак једног оваквог имена не може, како то народ чини, објаснити акциденталном мотивацијом, каква је удес неке девојке која се ту тобоже некад давно утопила, јер се иста ствар није могла догодити на пет сразмерно блиских места и на исти начин одразити у њиховим именима. Оно што следи из везаности истог имена у свих пет случајева за истоврсан објекат, то је да у *Дивчибаре* имамо првобитан општи назив за ту врсту топографског објекта — мочварну ливаду, с тим што је то најшире значење, исказано речју *бара* у другом делу, на неки начин прецизирано — сужено — почетним елементом *дивчи-*, а шта овај значи и кога је порекла, то се не да протумачити на равни нашег савременог језика.

Да је посреди нека туђа, несловенска примеса није унапред искључено, јер има примера да је домаћем називу приденута реч страног порекла, као *Делиград* 'јуначки град' (тур. *дели* 'лудо храбар'), или, код Чајнича, *Чивчи-баре* 'чивчијске баре' (тур. *çiftçi* 'зависан сељак на читлуку, чифчија').¹⁷ Но већ само рано доба првога помена топонима *Дивчибаре*, почетак последње четврти XV века, практично искључује могућност турског постања, а у турском и не налазимо ништа слично, као ни у румунском језику, који би такође долазио у обзир због кретања средњовековних Влаха-сточара. Уосталом, основни поступак који морамо спровести увек када се на нашем терену суочимо са неким нејасним топонимом јесте провера да ли нешто слично постоји у другим словенским језицима, а пре свега у њиховој топонимији, и то трагање нас и у овом случају доводи до убедљивих паралела, које одсудно помажу у решењу нашег проблема. Наиме, у чешком постоји потпуно сазвучан придев *dívčí* 'девојачки' од *dívka* 'девојка'. Тај придев јавља се и као атрибутивни део сложених топографских назвања на чешком тлу: *Dívčí Kopy*, *Dívčí Hradý*, *Dívčí Kamen*, *Dívčí Skok*. Додуше, у *Дивчи-баре*, *Дивчи-бара* почетни елеменат не понаша се као придев, него као непромењив, срастао члан сложенице, но и за то

¹² Б. Милановић у: *Наш језик* н. с. XVII (1969) 4, стр. 205. Уп. у Шлеској *Dziewcza gora*, тамо и *Dziewczopole* (Н. Borek, *Górný Śląsk w świetle nazw miejscowych*, Opole 1988, 110.

¹³ CE366 VIII 370 д.

¹⁴ CE366 LIX 218.

¹⁵ CE366 XLVI 391.

¹⁶ *Id.* 504.

¹⁷ Уп. Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I, Zagreb 1971, стр. 390 и 322. Но ово последње име може бити, као и горепоменуто *Дивчибара*, плод извртања изворног предлошка којим се овде бавимо.

постоји аналогича код наведених чешких топонима. Име *Dívčí Kory*, које је у множини мушког рода, показује већ од друге половине XVI века аналогно срастање придевног дела двочланог имена са називним делом у сложеницу, те поред облика у падежу (локатив) *na Dívčích Kopech* (1610.) имамо још 1577. *ve vsi divčzy kopach* (иако написан одвојено, придев се већ изузима од падешке промене), а 1612. већ срасло *na Dívčíkopech*; данас је званичан књижевни облик *Dívčí Kory*, али у локалном изговору живи сасвим упрошћено *Dičkor*.¹⁸

Ма како веза елемента *дивчи-* у *Дивчибаре* са чешким придевом *дивчје* изгледала примамљива, да би се она артикулисала у научну етимологију мора се најпре отклонити читав сплет разнородних проблема.

Први проблем је лексичке природе. чешка реч *dívka* се са од ње изведеним присвојним придевом *dívčí* своди на прасл. **děvь-ka*, **děvьčьjь*.¹⁹ Реч је више својствена севернословенским језицима (пољ. *dziewka*, укр. итд.), а на словенском југу обичнији је синоним са другачијим суфиксом *děvica*; такав однос, да иста реч има на северу суфикс *-ка* а на југу *-ица* чест је и представља неку врсту правила, нпр. рус. *рыб-ка*, пољ., чеш. *ryb-ka* према сх., буг. *риб-ица*, слвнч. *rib-ica*.²⁰ Но то ипак не значи да су образовања на *-ка* сасвим страна српском језику; напротив, имамо их у доста речи, као *воћ-ка*, *дој-ка*, па и *девојка*, према чеш. *děvoje*, пољ. *dziewoja* у истом значењу, али без суфикса. штавише, сима реч прасл. **děvьka* среће се ипак и код јужних Словена, као архаизам и дијалектизам. Словеначки има *děvka* у прекмурском дијалекту; *дјевка* у Стулићеву речнику је русизам (рус.-цсл.);²¹ није јасно важи ли то и за икавски облик *дивка* у речнику фрањевца Јосипа Јурина: М. Косор, који се бавио тим лексикографским спомеником, није успео наћи другу потврду за ову реч у шибенском крају где је Јурин у другој половини XVIII в. саставио свој речник.²² Откуд *Речнику САН* под одредницом *дѣвка* ијек. варијанта *дјевка* не знам, ако није из Стулића; тамо се упућује само на студију о Крашованима Ј. Живојиновића, који бележи краш. *девка* (*дефка*) 'девојка' (по примерима очито и: 'невеста'); уместо присвојног придева употребљава се генитив или датив: *девер девке*; *родитиљеи девки*.²³ Додајмо ту још женско име *Дѣвѣка* забележено у српском поменику,²⁴ од кога може бити презиме *Дѣвѣчић* у Дечанским хрисовулама.²⁵ Милија Станић у свом Ускочком речнику (Београд 1990) има апелатив *ђевка* 'девојка' са примерима из пословице и народне песме, а и женско име *ђевка* и присвојни придев одатле *ђевчѣи*, који је на истом терену потврђен, поименичен у једнини женског рода, већ око 1330, у Дечанској

¹⁸ B. A. Profous, *Místní jména v Čechách*, Praha II/1949, 307 д. и id. V/1960, 204 (J. Svoboda и V. Šmilauer).

¹⁹ *Этимологический словарь славянских языков* 5, Москва 1978, 22-23; *Slownik prastowiański*, Wrocław etc. 3 193 д. (придев је унет само у пољски речник).

²⁰ Уп. П. Ивић у *Историја српског народа* I, Београд 1981, 134.

²¹ *Rječnik JAZU* s.v.

²² *Rad JAZU* 303/1955, стр. 174.

²³ *Лейойис Майице Српске* 243/1907, 69; 73 д.

²⁴ *Гласник СУД* XLII/1875, 63.

²⁵ М. Грковић: *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског власићелинства у XIV веку*, Бгд. 1986, стр. 97 даје као алтернативу извођење од мушког имена *Дѣвѣцъ*.

хрисовуљи, као микротопоним: *Ђевчина* (писано: *Гјевчина*).²⁶ Из свега овога произлази да се народно објашњење првога дела имена *Дивчи-баре* некадашњом речју *дивка* за 'девојка', неће бити ad hoc — само ради протумачења нејасног топонима — измишљен податак, већ пре чува аутентично сећање на једну дијалекатску реч у овом крају која је у међувремену нестала из употребе.²⁷

Овакво решење лексичког проблема ставља нас пред један други, фонетски. Претпостављени облици **дивка*, **дивчи* од прасл. *děvka*, **děvčьjъ* са гласом „јат“ у основи били би икавизми на терену где икавских говора нема, будући да су топоними *Дивчибаре* (-бара) распрострањени на подручју које својим јужним делом припада јекавској, а северним екавској зони. Но то је данашња ситуација, а има довољно сазнања да се у прошлости на простору северозападне Србије говорило стариначко наречје које је или имало чисто икавску замену „јата“ (*и < ђ*, нпр. *млеко*, *лиј*) или је, по неким новим сазнањима, тај словенски глас чувало, а понегде га и дандањи чува, незамесњен, као једно различито од обичног, затвореније и у изговору блиско *и*, тако да су га досељеници, екавци или јекавци, често и чули као *и*;²⁸ тиме се дају објаснити и икавизми у топонимији овога краја, као *Нејричава* (од *јр(и)јек*), *Међуриче* (= *међур(и)јече*).²⁹ Осим ове опште ситуације, за -и- у **дивка* можемо се позвати и на један посебан феномен, да управо реч *дивојка*, као и *дише*, ваљда због експресивне употребе („тепања“), или, како помишља П. Ивић, услед повезивања са *дивна*, *дивийи се*,³⁰ спада у „наддијалекатске икавизме“, тј. такве који се срећу и далеко изван граница икавских говора, од екавских кајкавских говора на западу до косовско-метохијских и призренско-тимочких на истоку. Ако, дакле, на нашем подручју срећемо *дивојка* од **děv-oj-ka*, нема никаквог разлога за сумњу да смо ту некада могли имати и **дивка* од **děv-ъka*, у истом значењу, од истог корена и са истим суфиксом, само без проширења -ој-. Коначно, претпоставка академика П. Ивића (усмено) да се у најмању руку део икавизама у сз. Србији дâ свести на асимилацију *Ѣ* према *и* у следећем слогу (нпр. *сикира*, *бижи*) примењива је и на овај случај (*дѣвчи > дивчи*).

Трећа недоумица — морфолошка — састоји се у томе што предњи елеменат, у којем претпостављамо првобитни придев *дивчи*, данас представља заправо непромењив део сложенице. Аналогија са чешким *Dívčí Kory* већ нам је предочила могућност, и чак извесну закономерност таквог развоја. Завршно -и свакако потиче из падежа у којем се свако име места понајчешће употребљава — локатива, који је у јединици гласио **(y) Дѣвчи барѣ*, а у множини **(y) Дѣвчи(x)*

²⁶ Међа поседа Марка Костића који се налазио негде у сливу Лима западно од Бијелог Поља (убикација по М. Грковић, *Имена у дечанским хрисовуљама*, Нови Сад 1983, стр. 146). Само мало западније одатле, преко Таре, у подручју планине Сињајевине, леже Ускоци. Овај средњовековни микротопоним пружа нам уједно најранију познату — доста поуздану! — потврду за најновије јекавско јотовање.

²⁷ В. сада и моју одредницу *девка* у *Огледној свесци* Етимолошког одсека Института за српски језик САНУ, Београд 1998, стр. 25 д.

²⁸ О овом проблему опширно, уз резиме претходне дискусије, Сл. Реметић: *О незамењеном јайу и икавизмима у говорима северозападне Србије* (СДЗ XXVII), Београд 1981.

²⁹ В. А. Лома у *Зборнику Шесте југословенске ономастичке конференције* (САНУ научни скупови XXXVII, Одељење језика и књижевности књ. 7), Београд 1987, стр. 156-157.

³⁰ В. П. Ивић у: *ЈФ* XXI/1955-56, 109.

бара(х) (лок. множине женске *а*-промене на *-а*, где је завршно *-х* отпало, живео је у ваљевском крају још у прошлом веку, особито код топонима, о чему сведоче *Мемоари* Проте Матеје Ненадовића облицима као на *Понура*, у *Пошара*, у, на *Чучуга*).

Након свих ових разматрања, етимологија *Дивчибара*, *Дивчибаре* < **děvčā bara*, **děvčę bary* 'девојачка' или 'девојчина бара, बारे' указује се са формалне стране као сасвим реална. Тим закључком вратили смо се, заправо, народном тумачењу имена маљенског поља, али смо се наизглед нашли у мртвом кругу, суочивши се и сами са семантичком тешкоћом услед које смо на почетку оценили народно објашњење у вези са о утопљеном пастирицом као невероватно. Не само да не можемо узети да су свих пет *Дивчибара* прозване тако зато што се ту утопила нека девојка, него нам се у први мах не указује ниједан други смисао у којем би се значења 'девојка' и 'бара, мочварно земљиште' удружила у топографски назив, релативно чест на једном ограниченом подручју; још више збуњује то што би се речи *дивка*, *дивчи* јављале на нашем терену искључиво у вези са *бара*. шта би био разлог томе, која би то била семантичка спона између два појма која ни у топографском ни у неком другом смислу не показују неки посебан међусобни афинитет? Придев **děvčęjъ* спада, додуше, у једну категорију којом се може исказивати како индивидуална, тако и колективна припадност, али и ако га не схватимо 'девојчин', већ 'девојачки', не сагледавамо ни једну животну околност којом би се баш девојке везале за земљиште таквих особина. За индивидуалну алтернативу могло би се указати на паралелизам **děvka* = *děv-ica* и претпоставити да *дивчи* може значити исто што и *děvičъ*, нпр. као име манастира *Девич*: 'Девичин = Богородичин', али опет бројност и међусобна удаљеност имена *Дивчибаре*, *-бара* смета да се она протумаче као ознаке поседа једног или више Богородичиних манастира, којима иначе не би било трага ни у историјским изворима, ни у другим топографским називима.

Решење ипак треба тражити у религијско-митолошкој сфери, али у оној претхришћанској, паганској. За места названа по девојци у нас се по правилу везују различите легенде, тако за *Момин камен* у Грделичкој клисури,³¹ за *Девојачку стѐну* на Лухору,³² за стѐну *Скочиђевојка* у црногорском Приморју, о чему постоји и уметничка приповетка Стјепана Митрова-Љубише, за два *Бевич-града* у Пиперима³³ итд. Слично за чешки *Dívčí Hrad(y)* или *Děvin* на тешко приступачној стени недалеко од Прага древни хроничар Козма Пражанин бележи предање да су га подигле девојке, па је по њима прозван.³⁴ За друге чешке топониме са придевом *dívčí* у првом делу нисам био у стању да проверим да ли су предмет сличних легендарних тумачења или неких других веровања, али већ због значења и по аналогiji са сличним називима у нас, код

³¹ М. Ђ. Милићевић: *Краљевина Србија*, Бгд. 1884, стр. 330 д.

³² Милићевић: *Кнежевина* 201 д.; *Гласник СУД* 61/1885, 53 д.

³³ *CE366 XVII* 344; 420.

³⁴ „Virgines ... in quadam rupe non longe a predicta urbe (Praga) oppidum natura loci firmum sibi construerent <!>, cui a virginali vocabulo inditum est nomen Dewin“: Cosmae Pragensis Chron. Boem. 20, наведено по Profous: *op. cit.* I 342 д.

којих је то случај (*Dívčí Kámen* : Момин камен; *Dívčí skok* : Скочићевојка; *Dívčí kop(y)* : Девојачки Гроб³⁵) може се с тим рачунати.

Феномен везивања легендарно-митолошких садржаја за географске објекте чије име садржи придевак 'девојачки', присутан широм словенског света, већ је привукао пажњу науке и тумачи се обично као одблесак некога паганског култа.³⁶ Може ли се и за *Дивчибаре*, поред познате легенде о утопљеној пастирици која објашњава њихово име, наћи нека додатна индиција у том погледу? Усуђујем се да је видим у податку да се на Дивчибарама, поред великог вашара о Пантелијеву дне (9. августа по новом календару), народ околних села окупљао и на **Ивањдан**, само се тај скуп није звао „вашар“, него *игра*.³⁷ То име односи се на словенски обред паганског порекла који се након покрштења везао за празник рођења Св. Јована (Ивана) Крститеља, и то, што је занимљиво, једнако код јужних као и код источних Словена. Једнима и другима заједничко је веровање да **на Ивањдан сунце игра**. У Срба се Ивањдан зове још Свети Јован *Игришељ*, зато што на тај дан „сунце по три пута заигра“. „Как на Ивана солнце играло“ каже руска ивањданска песма;³⁸ исто веровање постоји код Белоруса, а и код балтичких народа, за које није јасно да ли су га примили од Словена или га чувају из неког прадавног доба заједништва са њима.³⁹ Симболика игре у колу и сама реч *коло* односе се на Сунце, које се у Словена и назива колом, тј. точком (рус. *колесо*). Од обредних радњи које су се у северних Словена вршиле на Ивањдан и неке друге временски блиске празнике истиче се сахрањивање, спаљивање или потапање у воду женске лутке, најчешће сламне, која носи различита имена, но из сазвучности појединих назива као белоруска *Марá*, бугарска *Мàра Лишиánка*, украјинска *Марена*, словачка *Morena*, чешка *Маřена*, старопољска *Marzuana* може се утврдити да је њено име настало у паганско доба, док су стари Словени живели у својој северној постојбини, и да се своди на неки прасловенски корен **mar-/mor-*; његова сазвучност са хебрејским именом Христове мајке, које је хришћанским народима дошло преко грчког и латинског, случајна је.⁴⁰ У вези са тим необично је занимљиво да у осоју Маљена, у селу Крчмару коме је некад као испаша припадао добар део Дивчибара, живи предање како је Краљевић Марко крчмарицу **Мару** која је Турцима издала његова брата Андрију намазао лојем и катраном и **запалио**, па је она сишла у **реку** (Крчмарску), на месту и дандањи званом *Марин Бријег* да се угаси, али није могла, него се испела на другу обали и на брду Растави се

³⁵ То име носе један врх планине Жељина (Милићевић: *Кнежевина* 705, и један локалитет у околини Београда код Рушња (*Рјечник ЈАЗУ* s.v.).

³⁶ Уп. нпр. J. Peisker u: *Starohrvatska prosvjeta* n. s. II/1921, 72 дд.

³⁷ По сећању мога оца, Богољуба А. Ломе.

³⁸ *Обрядовая поэзия*, Москва 1987, 429°.

³⁹ В. В. Иванов/В. Н. Топоров: *Исследования в области славянских древностей*, Москва 1974, стр. 221 д.; С. М. Толстая у *Славянские древности* 2, Москва 1999, 376 д.

⁴⁰ Иванов/Топоров: *op. cit.* 220 дд.; У. Дукова: Названия на демонични същества от общослав. мор- в българския език (*Мòра*, *Морáва*, *Мàра*, *Мàрен*, *Марóй*, *Марóк*), у: *Проблеми на българския фолклор*, т. V. *Език и поетика на българския фолклор*, Софија 1980, 108-113, стр. 110 д.; Š. Kulišić: *Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja, posebno balkanoloških*, Djela ANUBiH LVI, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 3, Sarajevo 1979, 103 дд.

поставила са душом.⁴¹ Ако је само предање о Марку и Андрији и донето у Крчмар са стране, мотив спаљивања и потапања Маре могао се уплести у њега као спомен старинског обреда са неком лутком истог или сличног имена.⁴² Код Пољака је до у XV век заједно са лутком Мажаном (= Марјаном) о Ускршњем посту на штапу ношена и у мочвару бацана и друга лутка *Dziewana* (= Дјевана), чије име садржи исти корен као речи *девојка*, *девка*. Тиме долазимо на претпоставку да је и прича о дављењу девојке — чобанице у бари на месту потоњих Дивчибара само одблесак обредне радње која се тамо сваке године вршила у склопу ивањданске „игре“: лутка том приликом потапана називала се просто *дивка* (*дѣвка*) 'девојка', а мочварно место где се обред обављао прозвало се **дѣвче баре* > *Дивчибаре*. Може се засигурно узети да је тај обичај некада био раширен између Дрине и Колубаре, и да га је свако село на том подручју држало, тако да не чуди што се ту исти назив *Дивчибаре*, *Дивчибара* среће чак на пет места. При том још у једном од тих села, Цветовцу, предање чува успомену на исти ритуално-митолошки склоп. Код Цветовца, где је забележен назив земљишта *Дивчибара*, имају у Колубари *Марин вир*, близу њега *Марин брод*, *Марина ливада*, *Марин јасен*, *Марин гроб*. Имена тих локалитета објашњавају се легендом о девојци којој је на рођењу проречено да ће се кад одрасте утопити у најдубљем виру у Колубари, и да би родитељима било боље да новорођенче онамо одмах баце, како би себи доцније приштедели већи бол. Они ипак реше да кћер подигну, давши јој ради заштите име Божје мајке — Марије. Но кад је одрасла и већ била испрошена, Мару уграбе и одведу ваљевски Турци. Једном када је, као турска кадуна, прелазила преко оног брода на Колубари, она скочи у вир и утопи се. До скоро је наводно у оближњем лугу „ујао“ глас Марине мајке: „Ооо, Маро, потерај овце кући, благо мајци, земан је!“, па се по том тај крај прозвао *Ујалица*.⁴³ Марина предодређеност да се утопи одјек је исте судбине која је истоименој сламној лутки била предодређена годишњим обредом, а нагласак на симболици њеног имена, мада хришћански осмишљен, опомиње на његову митолошку вредност. штавише, посредно се да успоставити и веза са Ивањданом, преко једне друге легенде из истог краја забележене од истог сакупљача, која је, очито, само варијанта истог митолошког предања, премда у њој девојка преживљава: У воденици на реци Бељаници живела баба са својом поћерком по надимку Јараница. Једном на Ивањдан Турци отму девојку, а њена помајка се утопи у Бељаници; отада се у

⁴¹ У *Ономастолошким љрилозима* V/1984, 205 дд. писао сам опширно о овом предању на основу ранијих записа и варијаната које сам сам забележио.

⁴² Најранија записана варијанта легенде је десетерачка песма из збирке Дубровчанина Ђура Матеи (крај XVII-поч. XVIII в.), где је крчмарица безимена (В. Богишић: *Народне ђесме из стијаријих, највише ђриморских записи* 89°; у песмама забележеним у другој половини прошлог века у Срему крчмарица се зове Мара (Б. Мушицки: *Српске народне ђесме*, Панчево 1875, 47°, 48°; Гр. А. Николић: *Српске народне ђесме*, Н. Сад 1888, 59° (личност по имену крчмарица Мара јавља се у једној песми са другачијом садржином коју је, такође у Срему, забележио исти скупљач: *Српске народне ђесме из Срема, Лике и Баније*, Н. Сад с.а. 36°). Све наведене десетерачке песме које обрађују легенду о Марку, Андрији и Мари подударају се у основној радњи са крчмарским предањем, али ни једна не садржи мотив паљења Маре и њеног покушаја да се у води угаси: Марко јој се у њима свети копајући јој очи, евентуално одсецајући јој руке или протурајући их кроз просечене дојке.

⁴³ Б. Радовановић-Ерић: *Дабина воденица — легенде из околине Београда*, Бгд. 1981, 18-19.

виру под воденицом, која се прозвала Јараница, сваке године на Ивањдан у поноћ чују страшни дозиви.⁴⁴ У односу бабе-помајке и девојке-поћерке препознајемо старопољски пар женских божанстава Мажана и Ђевана: историчар из XV в. Јан Длугош идентификује их са римским божанствима, прву са покровитељицом усева Церером, а другу са богињом пашњака и шума Дијаном, и описује годишњи обичај потапања њихових ликова у мочваре, погрешно га тумачећи као успомену на уништавање паганских идола које је спровео краљ Мјешко I у другој половини X века.⁴⁵ Како је *Јараница* описана у митолошким бојама, као висока девојка дуге златне косе, очију плавих као љубичице, дивног гласа којим је успављивала звериње и будила успаване изворе и разнобојно цвеће, може се нагађати да је њено име тек накнадно преосмишљено у женски пандан турцизму *јаран*, а да је изворно било назив митолошке личности, изведен од словенског корена **jar-* у значењу 'млад, пролеће' и сл.: код Руса се митолошки лик обредно приказиван девојком прерушеном у младића или младићем нарумењеним и набелњеним попут девојке, а понегде двома глиненим луткама, мушком и женском, називао *Јарило* (женска лутка *Јрилица*),⁴⁶ а исти назив *Јарило* живео је доскора у српском Банату као име празника, слављеног 7. јуна.⁴⁷ Из свега овог јасно излази да колубарске легенде представљају последњу фазу живота поменутих паганских обреда: када су они престали да се упражњавају, народно сећање на њих преосмишљено је у романтичне историје у којима су устаљене формуле обредних песама и зазивања постале аветињски гласови што се одређеног дана у глуво доба могу причути у хујању лишћа и шуму речне воде. Топономастички израз те традиције у северозападној Србији представљају називи *Дивчибара*, *Дивчибаре*, за које се у два од пет случајева дала установити веза са тим ишчезлим култно-митолошким комплексом.⁴⁸

Утопљеница Мара, која је у шумадијској Колубари само лик из романтичне легенде, на Косову је имала свој култ као заштитница од града: тамо је постојао обичај да „кад у пролеће загрми први пут, онда многи изнесу софру из куће напоље и метну не њу један хлеб, ложнице и јаје страшник, па вичу што их грло носи: *Марија самодављеница, де си?* (Ова се Марија, по народном веровању, сама удавила, па нема места на оном свету, него иде по облацима). Овако се викне три пута и Марија изађе из облака, те га растера и

⁴⁴ *Id.* 22–24.

⁴⁵ Место наведено у С. Н. Meyer: *Fontes historiae religionis slavicae*, Berlin 1931, стр. 67 дд. Уп. Н. Łowmiański: *Religia Słowian i jej upadek*, Warszawa 1979, 235.

⁴⁶ В. В. Иванов / В. Н. Топоров у *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*, Москва 1996, 397–399.

⁴⁷ М. С. Филиповић: *Јарило код Срба у Банату*, у: *Зборник Мајинце српске*, серија друштвених наука, св. 8, Нови Сад 1954; прештампано у исти: *Трачки коњаник*, Бгд. 1986, стр. 109 дд.

⁴⁸ Како на основу легенде о „Јараници“ и севернословенских обреда као пандан „Дјвки“ ваља претпоставити „Бабу“ (пољску Мажану), и називи потока, извора и вирова као *Бабинац*, *Бабин вир*, чести на истом терену, могли би, бар делом, одражавати исти обредно-митолошки комплекс. Уп. предање да се село *Бабина Лука* у ваљ. Колубари прозвало по некој *баби* која се ту утопила и сахрањена у једној *луци* крај потока који се до тада звао *Тојола*, а отада се прозвао *Бабинац* (СЕЗбб VIII 519); податак да се то десило уз *часни пост* и култни карактер места (црквина) јасно указује на „етиолошку еухемеризацију“ старог мита.

тако спречи падање града.⁴⁹ Сâм позив мајчин Мари да **потера овце**, који се по колубарској легенди чуо доскора око места њене погибије, потиче од обредног зазивања утопљеника ради одбране од града, при чему се разгон градоносних облака симболично означава као терање стоке, најчешће говеда, каткада и оваца.⁵⁰

Наведени мотиви предања и обреда: девојка-утопљеница, жртва зле маћехе, као личност у ритуалу и као лутка, њено обредно потапање, доба године, па и само име *Дивка* — све то се среће повезано у малоруским — украјинским веровањима и обредима везаним за *русалке*. Русалке су водене виле настале од утопљених девојака; русалски обреди везивали су се за „русалну недељу“ после Духова. За нас је нарочито занимљив опис обреда „сахране русалке“ који преноси Зелењин.⁵¹ У Рјазањској губернији би на Петрове покладе (осме недеље по Ускрсу) од крпа направили *русалку*: лутку величине детета од шест недеља и ставили је у за њу посебно направљен ковчег, па би је поворка сачињена од младића, девојака и младих жена, предвођена свештеником, однела на обалу реке и бацила у воду; обред се завршавао песмом и колом. У русинским предањима из Галиције среће се лик русалске краљице: по предању, она је била царска кћи коју је утопила маћеха; једном годишње, на *русалчин великден* извезла би се из воде у златним колима. Име тој русалској краљици у приповеткама варира: среће се и *Дана*, али преовлађују облици *Дива*, *Дившина* и — *Дивка*.⁵² Опис русалки и њихове краљице: изузетна лепота, јасно плаве очи, дуга златна коса⁵³ — подудара се са

⁴⁹ *СЕ366 XVII 322.*

⁵⁰ Етнографску вредност има опис Милована Глишића у приповеци „Ни око шта“, где је описана одбрана од града под Космајем: уз радње имитативне магије (изношење напоље и извртање кућних предмета) жене поименце зову неког познатог утопљеника да **гони говеда** (градоносне облаке) од њиховог атара. Аналоган позив присутан је у бајањима против града распрострањеним у источној Босни и западној Србији која је сакупио Љ. Раденковић: *Народне басме и бајања*, Ниш етс. 1982, 363 дл., уп. тамо 588° (из Такова): „потопалци, погибалци и објешенаци, вод’те стоку“; 589° (из Босне?): „Врати, свети Саво своја говеда из нашег села“; 595°: „Ај, (Јоване), потопљениче, не дај „вамо тим црним говедима“; нарочито је занимљива варијанта 600° (са Златибора): „(Маро), потопљенице, врати тамо та бијела говеда“; записивач (Б. Дробњаковић) ставио је (*Маро*) у заграду, узимајући да се ради о некој конкретної, информатору познатој женској особи тога имена за коју се зна да се утопила, како то иначе бива у оваквим зазивањима, али с обзиром на косовску „Мару самодавленицу“ лако може бити да је посреди неспоразум и да и овде имамо посла са „стајаћим именом“. У том случају, упадљив је паралелизам између формуле *Маро ... врати ... говеда* и мајчиног дозивања у колубарској легенди *Маро ... йошерај овце кући*, тим пре што се као метафора облака у противградном бајању јављају и овце, тако Раденковић *op. cit.* 603° (с Мајевице): „Врати, (Ђорђо), овце тамо“.

⁵¹ Д. К. Зеленин, К вопросу о русалках (Култ покойников, умерших неестественно смертю, у русских и у финнов, у: исти, *Избранные труды. Статьи по духовной культуре 1901–1913*, Москва 1994, стр. 230–298, посебно стр. 288 д. Уп. још Т. Д. Златковская, Rosalia - русалии? О происхождении восточнославянских русалий, у: *История, культура, этнография и фольклор славянских народов: VIII международный съезд славистов: Доклады советской делегаций*, Москва 1978, стр. 210–226.

⁵² Н. Máchal, *Nákres slovanského bájesloví*, Praha 1891, стр. 118 д.

⁵³ *Id. ib.*

легендарном *Јараницом*. Време појављивања русалске краљице, *Дивке*, о Духовима, приближно се поклапа са Јараничиним оглашавањем на Ивањдан. Као што се на Дивчибарама о Ивању дне *водио* коло: *игра*, тако су се и учесници русалкине сахране, која је падала *приближно* у исто доба године, хватали у коло. Маљенске *Дивчибаре* су, као и *остала* четири места тога имена, некада биле позорница паганског култа у чијем *средишту* је стајао митолошки лик *Дивке* „девојке“: На општесловенском *плану* он, заједно са банатским Јарилом, представља траг једног митолошког *комплекса* који се у доба док је Панонија била још словенска простирао од *данашње* северне Србије све до иза Карпата.⁵⁴

Укажимо на крају на још један култни аспект проблема. Није искључено да је уместо лутке у воду некад била *бацана* жива девојка. „Русалка“ источнословенских обреда бивала је каткад жива *девојка* распуштене косе, коју би у поворци проводили кроза село;⁵⁵ њу, за *разлику* од крпене лутке, не би потапали, али су понегде бацали у воду или спаљивали њен венац.⁵⁶ У југоисточној Србији (пиротски, алексиначки, лесковачки крај) био је раширен обичај да се приликом сеоске литије неко баци у воду. Срби у Хомољу су на Ђурђевдан бацали девојке у воду, да би те године падала киша и да би година била родна.⁵⁷ Разуме се, у доба када су ови *обичаји* забележени бачене особе биле би одмах извађене из воде, но по свој *прилици* се ту ради о супституцији праве људске жртве. Изузетно неповољне *временске* прилике, на пример велика суша, могле су подстаћи враћање на древни *обичај* у његовом изворном, окружном виду. Да се такво нешто у ваљевском крају обичавало све до краја турске владавине сведочи необично занимљив допис кнеза Јована Бобовца књазу Милошу Обреновићу од 13. маја 1819, где дословце стоји: „... У томе вам јављамо како се међу нама налазе курварства од девојака и копилад се рађају, паке народ узлоједила ланска година из неба времена, пак овако говоре: што једну не туримо у воду, ја ли момка у камен *заспе<мо>*, на које се без ваше заповести ништа не смем повладати...“.⁵⁸ Бобовчево оклевање илустративно је

⁵⁴ Ареал назива *Дивчибаре* поклапа се са дистрибуцијом топонима *Стрмово* (ужичко Подриње, Колубара), који је у новије време доследно „нормализован“ у *Стрмово*; и овде, као код придева **devъsъjъ*, имамо „чешку везу“ (чеш. *stromy* 'стрм', *strom* 'стабло': уп. Лома, рад наведен горе у нап. 26, стр. 163 д.) Карактеристична је данашња распрострањеност речи **děvka* на словенском југу, ограничена на два супротна краја јужног панонског обода: Прекомурје и румунски Банат; северозападна Србија, а евентуално и слив Велике Мораве, ако је *Дивчибара* северно од Сокобање исто што и *Дивчибара*, представљали би своим реликtnим чувањем речи у топонимији неку врсту споне између ових двеју крајева, потиснуту на југ деславизацијом централних панонских области као последицом угарске најезде. Ову дијалекатску везу са Банатом у етнолошком смислу поткрепљује банатско Јарило.

⁵⁵ Зеленин, *l.c.*

⁵⁶ Л. Н. Виноградова у *Славянская мифология* 337.

⁵⁷ Филиповић: *op. cit.* 123.

⁵⁸ Перуничкић: *op. cit.* 136. У први мах могло би се помислити да је избор девојке која би сагрешила родивши ванбрачно дете („копиљуше“) био социолошки условљен повезивањем људске жртве као обредног чина са актом обичајног права заснованог на патријархалном моралу. Но иста бајања против града у којима се јавља горе (нап. 45) поменута метафора олујних облака као грла стоке садрже и мотив (најчешће седмогодишње) девојке која је родила копице (уп. Раденковић *op. cit.* 588°, 591°, 592°, 595° итд.). Од овога треба разликовати

за одсудан цивилизацијски преокрет који се одиграо у обновљеној Србији: новонастала централна власт почињала је, брже или спорије, али неумитно, да уводи у земљу тековине модерног друштва, задајући одсудан ударац старој духовној култури са њеним често живописним, али каткад и суровим обичајима, на сличан начин на који је озваничење једног наречја као службеног и књижевног језика постепено гушило другачије говоре, истискујући из употребе архаичне дијалектизме попут оног *дивка*; данас напор да тим језичким и духовним старинама уђемо у траг и да их, макар делимично, реконструишемо, личи на археолошко ископавање дубоко запретаних и без реда разбацаних уломака, и потом њихово пипаво састављање у слику која је увек хипотетична, а неретко испадне хаотична. Понекад се, међутим, те разнородне и са разних страна прикупљене чињенице међусобно уклопе са необичном тачношћу и суоче нас са неслућеним сазнањима. Прегршт имена и локалних легенди посматрана на широком словенском плану склопила се у фрагмент паганске обредне традиције. Јасне назнаке опредељују га као део прасловенске аграрне обредности, тачније речено: ритуалних и магијских поступака намењених одбрани од града и од суше. Ради се о веома важном и разгранатом митолошко-обредном комплексу, у који смо овде могли ући само онолико, колико су се имена **dēvka* и **mara* дала проследити као нити водиле, које својом старином јемче заједничку прасловенску подлогу мотивских подударности. Задатак уклапања овако реконструисаног фрагмента у тај замршени и тешко прегледни сплет веровања и обичаја излази изван заданих оквира овог рада, а превазилази и могућности његовог аутора. Заинтересованом читаоцу се као поуздан водич при даљем трагању могу препоручити публикације московске школе, коју је засновао Никита Иљич Толстој, а коју после његове смрти успешно води његова супруга Светлана Михајловна Толстаја, пре свега етнолингвистички речник *Славянские древности* (Москва 1995–) и његова скраћена верзија под насловом *Славянская мифология — энциклопедический словарь* (Москва 1995), која ће се, у допуњеном и проширеном виду, ускоро појавити и на српском језику. Овде само поменимо да су код Бугара девојку која би родила ванбрачно дете поливали светом водицом или је купали у реци да не би настала суша; слично су у Полесју у случају суше поливали водом жену окривљену да ју је изазвала, тако што је противно забрани ткала или прела,⁵⁹ а у западном Полесју су убиство (утапањем) ванбрачног детета, или већ само његово рођење, сматрали узроком града.⁶⁰ Већ те две назнаке довољне су да се обичај потапања „копиљуша“ (ванбрачних мајки) у случају када невреме угрожава усеве, о којем сведочи запис из архиве Ваљевског суда, стави у словенски поредбени контекст. Типолошке паралеле могу се наћи широм света: увид у њих пружа, рецимо, пето поглавље првог дела Фрејзерове „Златне гране“.⁶¹

понегде забележен обичај да се неверна жена кажњава потапањем у реку, за који Т. Р. Ђорђевић сматра да је Србима дошао од Турака (*Наш народни живот*).

⁵⁹ С. М. Толстая у *Славянские древности* 2, 275 д.; Г. И. Кабакова *ibid.* 39.

⁶⁰ Н. И. Толстой, *ibid.* 1, 535.

⁶¹ J. G. Frazer: *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion*. Part I. The Magic Art and the Evolution of Kings, London 1911. Српском читаоцу приступачан је скраћен једнотомни превод овог монументалног (дванаестотомног) дела.